

Női önéletírások a 20.
századi diktatúrák
árnyékában. Polcz
Alaine: *Asszony a
fronton.*

Szerző: Szepessy Orsolya

Témavezető: Dr. Radvánszky Anikó

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

*„A háború nem könnyű.
A házasság sem.
Megpróbálom elmondani Neked, hogyan volt,
mert egyszer már el kell mondanom.”¹*

¹ POLCZ 2024, 5.

A második világháború vészkorszakának eseményeit sokan sokféleképpen elbeszélték. Z. Varga Zoltán írja: „Alighanem minden kortárs tisztában volt az éppen átélt idők történelmi jelentőségével, így a háború befejezését követően azon melegében sok memoár, napló, visszaemlékezés, riportregény, a világégés nagyobb és kisebb szereplőivel foglalkozó életrajzi, zszurnalisztikai vagy éppen fikciós alkotás látott napvilágot(...)”²

A háború eseményeit feldolgozó irodalomnak hatalmas szerepe volt a felelősségre vonásban, igazságszolgáltatásban, a háborús bűnök közül több csak így, ezen művek által kerülhetett napvilágra. Így már a háborút átélt és arról rögtön tudósító kortársak között kialakult egy diszkurzív tér, ahol lehetőség volt ezek tárgyalására, értelmezésére, feldolgozására.³

Meg kell említenünk, hogy természetesen nem vehetett részt minden szöveg egyenlően e tér alakításában, hiszen műfajuk, szerzőjük és témájuk szempontjából más korok máshogyan álltak hozzá feldolgozásukhoz.⁴ A naplók, memoárok például, mivel műfajuk inkább az „élményirodalom” kategóriájába esik, mintsem a szépirodaloméba, gyakran egyáltalán nem kerültek be a háború tragédiáival elszámoló szövegkorpuszba.

Ami közös azonban ezekben a művekben az az, hogy ahhoz, hogy elbeszélhessék ezeket a korábban példátlan eseményeket, új nyelvet kellett alkotniuk. Ebbe a diszkurzív térbe bekapcsolódó művek teremthették meg a nyelvet is, amelyen át a háború korábban páratlan szörnyűségei egyáltalán elmondhatóvá váltak. Azonban természetesen nem ez volt az egyetlen kitűzött feladat. Z. Varga Zoltán írja a fent már idézett tanulmányában: „A II. világháború után közvetlenül megjelentetett, a deportálásokkal, tömeggyilkosságokkal, háborús bűncselekményekkel foglalkozó művek az *azonnali és direkt társadalmi kommunikáció igényével* léptek fel, performatív erejük és az ennek kifejtéséhez szükséges retorikai vagy narratív-kompozíciós eljárásaik vizsgálata legalább olyan fontos, mint mimetikus, reprezentatív teljesítményüké. Egyszerűbben szólva, e művek megítélésekor nem csupán az a fontos, hogy milyen módszerekkel próbálták megragadni egy eladdig ismeretlen léptékű és mértékű emberi

² Z. VARGA 2019, 15.

³ uo.

⁴ uo.

katasztrófa tapasztalatát, hogyan és milyen eszközökkel voltak képesek kialakítani a valóság(ábrázolás) új normáit, hanem hogy mit akartak elérni az alkotások megjelenítésével.”⁵

Dolgozatomban azt szeretném vizsgálni, hogyan kapcsolódott be Polcz Elaine Asszony a fronton c. műve ebbe a diszkurzív térbe, illetve hogy hogyan mutatott kezelt témáiból, női nézőpontjából adódóan túl rajta.

⁵ Z. VARGA 2019, 16.

Polcz Elaine, pszichológus és író *Asszony a fronton* c. műve először 1992-ben jelent meg. Cselekménye 1944. március 27-én kezdődik és alig egy év eseményeit beszéli el – a vészkorszakét. A művet az önéletírás műfajába sorolhatjuk be, bár, mint arra például Louise O. Vasvári is rámutat, a könyv kapott már memoár, regény, önéletrajzi regény, dokumentumregény, emlékirat megjelöléseket is.⁶ Ezért szerencsésebb tehát, ha az átfogó önéletírást vesszük műfaji alapul.

1991-es megjelenését követően az mű bekapcsolódhatott a második világháború eseményeit feldolgozó regények, önéletírások, naplók, versek sorába. Ez a vállalkozás szövegszinten is megjelenik: „Most ötven év múltán, ahogy a diktatúrák is pusztulnak, Erdély újból vajúdik, úgy látom háborús házasságomat, mint a világtörténelem falára festett magánfreskót.”⁷ – ez a mű utolsó mondata. Már ez az egy mondat is igen árulkodó Polcz Elaine önéletírásáról; nekünk nem is kell bajlódniuk a számolással, kimondja helyettünk, hogy igen, ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy megjelenhessen ez a történet, és hogy a rettenetes világégés után, amit a második világháború jelentett mégsem tanulta meg az emberiség a leckét, hiszen diktatúrákat, nemzetek vajúadását említi az elbeszélő. De a mű témáját is összefoglalja ez a mondat: az *Asszony a fronton* egyszerre szól Polcz Elaine háborús házasságáról, a fronton átélt megpróbáltatásairól, és kiderül az is, hogy bár mindkettő személyes élménye, korántsem példátlan sem a háborúban, sem a magánéletben átélt erőszaknak és szenvedésnek az esete.

A már említett diszkurzív teret alkotó irodalmi műveknek, melyek közé az *Asszony a fronton* is sorolható, fontos szerepük volt abban, hogy megalkossák azt az új irodalmi nyelvet, amelyen lehetségessé vált a beszámolás a világháború és az azt övező borzalmakról. A Holokausztról már nem sokkal a háború vége után jelentek meg írások, és hamarosan jelentős szövegtörzset bővített a személyes élményekről beszámoló primér, és az azokat feldolgozó szekunder irodalomból – a gulág, a szovjet munkatáborok irodalmi feldolgozása később kezdődött a magyar irodalomban, de ezek után szerencsére fellendült a téma feltárása is. Közös ezekben a művekben az, hogy egy-egy korábban páratlan, ismeretlen jelenséget akarnak leírni és így feldolgozni, melyhez természetesen szükséges az irodalmi nyelv megalkotása. Az *Asszony a fronton* azonban, mint azt már említettük, elsősorban az elbeszélő, Polcz Elaine első házasságáról, annak szeretetlenségéről, bántalmazó jellegéről, illetve a fronton nőként megélt szenvedéseiről szól. Ezek közül egyik sem olyan esemény, amire ne lenne számtalan példa a történelemben a második világháború előtt is. A házasságon belüli erőszak (legyen ez verbális, érzelmi, fizikai vagy szexuális) sajnos nemhogy nem példa nélküli, de kifejezetten gyakori

⁶ VASVÁRI 2010.

⁷ POLCZ 2024, 190.

jelenség, a háborús nemi erőszak pedig velejárója minden területhódításnak. Séllei Nóra így ír erről tanulmányában: „(...) ha a nő »jelenti« egy kultúrában mindazokat a középponti értékeket, amelyekért a háborút meg kell vívni (haza, család, otthon, stb.), akkor az is »természetesen« következik, hogy az éppen győztes (az idegen területet éppen elfoglaló) »hős« a nőnek (mint az ellenség szakrális középpontjának) a »megbecstelenítésével«, azaz megerőszakolásával, erőszakos magáévá tételével hajtja végre azt a szinte elengedhetetlen deszakralizációs aktust, amelynek révén ő maga valóban győztes hőssé válik. A nő »jelenti « ugyanis a gyerekszülés révén a nemzet vagy etnikum számára a jövő lehetőségét, így ennek a női testnek az erőszakos birtokba vétele – megerőszakolása – az ellenséges hadsereg által több a fiziológiai szükséglet kielégítésénél: magának a leigázott nemzetnek vagy etnikumnak a szimbolikus-rituális birtokbavételét is jelenti.”⁸ A nők személye tehát tulajdonképpen nem tét, nem az számít, hogy mennyire szépek, kíváncsok (Polcz Elaine írja egy helyen: „(...) a »bábkákat« és a »mamkákat« szerették az oroszok, és tiszteletben tartották. Még enni is adtak nekik, nem ütötték, nem bántották őket. Hogy néha megesett, elvittek közülük is egyet-egyet a fiatalokkal: hát istenem, sötétben minden téhen fekete.”⁹), hanem csak az számít, hogy a legyőzött nemzetből valók. Pető Andrea írja: „(...) a nőt – mint az ellenséges katona birtoktárgyát – magáévá teszi a győztes. Az ellenség asszonyainak megerőszakolása révén a győztes katona »tönkreteszi« az ellenség tulajdonát. Az áldozatoknak pedig hallgatniuk kell arról, ami velük történt, mert valójában nem is ők, hanem férfirokonaik voltak az áldozatok.”¹⁰

A nemi erőszak a leigázott kultúra női tagjain tehát velejárója a háborúnak, nem példátlan, kivételes esemény. A magyar irodalomban mégis az *Asszony a fronton* volt az a mű, amely megteremtette az irodalmi nyelvét ennek, korábbi írásos megörökítése ezeknek a tömeges megerőszakolásoknak nincs, Polcz Elaine volt az, aki „megtörte a hallgatást”, ahogy azt olyan gyakran olvashatjuk e művel kapcsolatban. És, bár az irodalmi nyelv, amely megfelelően beszámolhatott volna ezen eseményről nem alakult még ki a mű előtt, az élőbeszédben természetesen már létezett ennek a kifejezése. Olvashatunk Polcz Elaine művében is jelenetet, melyben erről beszélnek: „Mondták, hogy az oroszok erőszakoskodtak a nőkkel. – Nálatok is? – kérdezte anyám. – Igen – mondtam –, nálunk is. – De téged nem vittek el? – kérdezte anyám. – De igen, mindenkit – mondtam, és ettem tovább. Anyám kicsit rám nézett, és azt mondta csodálkozva: de miért hagytad magad? – Mert ütöttek – mondtam, és ettem tovább. Az egész kérdést nem éreztem sem fontosnak, sem érdekesnek. Erre valaki

⁸ SÉLLEI 2015, 112.

⁹ POLCZ 2024, 118.

¹⁰ PETŐ 2003, 141.

könnyedén és tréfásan kérdezte: sokan? – Nem tudtam megszámolni – mondtam, és ettem tovább.”¹¹ És igen sokatmondó az önéletírás egyik központi része: amikor először erőszakolják meg az oroszok az elbeszélő először eszméletét vesztí, majd ugyan magához tér, de testérzékelése nem tér vissza, tudata eltávolodik: „Nem tudom, még hány orosz ment át rajtam azután, azt se, hogy azelőtt mennyi. Mikor hajnalodott, otthagytak. Fölkeltem, nagyon nehezen tudtam mozogni. Fájt a fejem, az egész testem. Erősen véreztem. Nem azt éreztem, hogy megerőszakoltak, hanem azt, hogy testileg bántalmaztak. Ennek semmi köze nem volt az öleléshez, sem a szexushoz. Semmihez sem volt köze. Egyszerűen – most jövök rá, ahogy írom, hogy a szó pontos: - erő-szak. Az volt.”¹² Különösen érdekes az utolsó pár mondat, melyben tisztán látszik, hogy az elbeszélő – aki az önéletírási paktum értelmében a szerző, Polcz Elaine¹³ – a saját jelenében teremti meg a nyelvet, a kifejezéseket, amellyel leírhatja a rajta elkövetett erőszakot. Leírja akkori érzékelését, mely szerint ennek az aktusnak „semmihez nem volt köze” – hiszen 19 éves fiatal és semmifajta nemi erőszokról fel nem világosított asszonyként hogyan is hasonlíthatna volna ezt bármihez, amikor a kor illeme és szemérme szerint ilyen témákról senki nem beszélt társaságban. Ez a tudatlansága többször felmerül a műben; egy alkalommal kiderül, nem ismeri az „átmentek rajta” kifejezést, mint eufemizmust a megerőszakolásra: „»Átmentek rajta az oroszok« – mondta az anyja. – Nem értettem meg. - »Biciklivel?« – kérdeztem.”¹⁴ Egy másik alkalommal arról ír, hogy ugyan hallott arról, miket tesznek a katonák az asszonyokkal, de nem hitte el, és nem tudta, hogy „félteni kell tőlük.”¹⁵ Utólag, ötven évvel később látja meg, hogy mi a legmegfelelőbb kifejezés a vele történetekre. Egészen pontosan lekövethető, hogy írás közben történik meg vele a felismerés; valóban az erőszak a pontos kifejezése a történeteknek, e kifejezésen át tud vallani a történetekről.

Az elbeszélő jelenéből történő reflektálások egyébként is végigkövetik a szöveget. Sokszor saját múltbeli énjére vonatkoznak ezek; többször felmerül, hogy mennyire naiv volt még, hogy valamit nem tudott, nem értett, amire már van magyarázata, de megmagyaráz és indokol eseményeket, olykor lábjegyzetelve is, időnként így magyarázva kapcsolatait más szereplőkkel (például Nyíró Istvánval vagy éppen Nagy Istvánval). Előreutal, a mű cselekményén belül, például amikor arról ír, hogy el akar menekülni Csákvárról: „Lám, gondoltam, valahányszor nekieredtem, hogy végleg elmenjek Csákvárról, visszatartott a

¹¹ POLCZ 2024, 150.

¹² Uo. 106.

¹³ LEJEUNE 2003, 18.

¹⁴ POLCZ 2024, 102.

¹⁵ Uo. 91.

félelem, hogyan veszek tiszta ruhát?, hol mosdok? Nem az éhezéstől félttem, hanem a piszoktól. (No, aztán megkaptam!)”¹⁶

Az elbeszélői stílusnak egy másik sajátossága, hogy már a könyv mottójában kijelöli a befogadót: *Neked*, írja, és ez a megszólítás szintén állandóan visszatérő motívuma a műnek. „Tudhatod, hogy ma már semmi gátlás nincs bennem a szexualitással kapcsolatban.”¹⁷ – írja például rögtön az első oldalakon. „Ugye vicces? De te nem tudod, hogy Kolozsvárt mit jelent Pest és Magyarország.”¹⁸ – írja nem sokkal utána ismét. Lousie O. Vasvári rámutat az elemzésében¹⁹, hogy Polcz Elaine az *Egész lényeddel* c. művében arról ír, hogy az *Asszony a fronton* magnóra mondta fel, valakinek, vigasztalásul. Ha ezt a meg nem nevezett címzettet azonban magunkkal, a mindenkori olvasóval azonosítjuk, akkor abból két további rétegét is feltárhatjuk a szövegnek: egyrészt ez ráerősít mű élőbeszéd-szerű nyelvezetére – amelyet már megtapasztalhattunk abban, ahogyan az elbeszélő a nemi erőszak aktusát leírja – még jobban nyomatékosítja azt, hogy ezekről az eseményekről ezidáig csak szóban lehetett beszélni (és gyakran még úgy sem), tehát az első irodalmi szöveg is ezt tükrözve tud erről hitelesen beszélni. A másik réteg, amelyre Pócsik Anett is felhívta a figyelmet²⁰, az az, hogy ezáltal a megszólítás által válhat a mű vallomássá is.

Polcz Elaine művével tehát megteremti az irodalmi nyelvet, kialakítja az eszközöket, melyekkel immár számot tud adni az elszennvedett erőszakról, és ezzel beemeli ezt az eseményt is abba a diszkurzív térbe, amelyben ezek után elkezdődhet ennek a vizsgálata, elemzése, *feldolgozása*. A másik kitűzött feladata az ebben a térben tárgyalt műveknek a háborús bűnök feltárása és a felelősségrevonás.²¹ Az *Asszony a fronton* szerepe ez esetben is kivételes; a háborús bűn, amelyről ír, korábban soha nem volt társadalmi szinten tárgyalva. Ez persze nem véletlen: az orosz katonák bűneit, a háború alatt általuk elkövetett tömeges nemi erőszakot a Szovjetunióban, a kommunista országokban nemhogy nem lehetett számonkérni, de beszélni sem lehetett róla.

Akik a közvetlen háborús nemi erőszakot elkövetik az elbeszélőn, azok az orosz katonák. Érdekes, hogy Polcz Elaine mégsem mondja ezek felett a katonák felett ítéletét soha.

¹⁶ POLCZ 2024, 48.

¹⁷ Uo. 10.

¹⁸ Uo. 11.

¹⁹ VASVÁRI 2010, 8.

²⁰ PÓCSIK 2008, 62.

²¹ Z. VARGA. 2018, 17.

Megmutatja, milyen kegyetlenek voltak vele. Leírja a fájdalmat, a vért, a betegséget, a gerinctörés rettenetes lehetőségét. Ír arról, hogy meg akart halni: „Meg akartam halni, mert nem bírtam tovább, és megint jöttek a repülőgépek, a bukóbombázók, söpörték végig az utat, az üres utat – talán fel akarták szaggatni? –, mentem az út *közepén*, nem akartam menedéket keresni. Hadd találjanak el. »Uramisten, találjanak el, most találjanak el!« – könyörögtem.”²² Megmutatja a bűnt, azt az emberhez nem méltó állapotot, amiben léteznie kell, és olyan hatékonyan, szenvedtlenségében átérezhetően mutatja meg, hogy nem is szükséges explicit módon kimondania, elmagyaráznia, miért volt szörnyűséges bűn az, ami vele, és oly sok más nővel történt.

De ennél is tovább megy: amikor egyszer bosszút állhatna egy katonán, aki a három napos szabad rablás után erőszakolta meg („Azt tapasztaltuk, vagy tapasztalni véltük, hogy minden nagyobb harc vagy visszafoglalás után három nap szabad rablás járt. Szabad rablás és szabad erőszakolás. Utána tilos volt, állítólag föbe lőtték azt, akire rá lehetett bizonyítani, hogy megerőszakolt egy nőt.”²³). Mellékesen említendő, a „három nap szabad rablás” is csak megerősíti azt, hogy ezek a megerőszakolások szervezettek voltak, a területhódítás menetének részét képezték.²⁴ Azonban egy alkalommal, ahogy Polcz Alainé írja, maga se tudja, hogyan alakulhatott ki a helyzet, de egy sor katona közül ki kell választania azt, aki a megengedett időszakon kívül is megerőszakolta. „Csak homályosan emlékszem: téli hideg reggel megyek a sor előtt, ott állnak a katonák feszesen, egyenesen, vigyázzban. Balról mellettem két tiszt, kísérnek. Ahogy végigmegyek a soron, ők kicsit hátrább maradnak. Az egyik katona szemében megláttam a félelmet. Kék szeme volt, egészen fiatal fiú. Ebből a félelemből tudtam meg, hogy ő volt. De olyan erős, olyan iszonyú volt, ami föl villant a szemében, hogy azonnal éreztem: nem lehet. Semmi értelme sincs annak, hogy ezt a fiút megöljék. Miért, mikor a többi nem? És ezt az egyetlenegy is miért?”²⁵ Érdekes pillanat ez. Egyszerre érthetetlen és mégis nagyon érthető, miért nem árulja el a katonát. Érthetetlen, mert olvasása közben belegondolhatunk: vajon nem ugyanolyan félelem volt a nőkben is, akiket megerőszakoltak? Vagy talán annak volt értelme? De természetesen minderre ott a válasz: bár nem volt értelme a rajta elkövetett erőszaknak sem, bár ő is belehalhatott volna; mégis meg tudja őrizni emberségét most, és nem küldi a halálba a fiút. Mert ha megtenné, akkor elveszítené azt a maradék uralmat is maga fölött, aminek birtokában van; a testét ekkorra már megtörték a szenvedések, a megerőszakolások, az

²² POLCZ 2024, 118.

²³ Uo. 128.

²⁴ SÉLLEI 2015, 120.

²⁵ POLCZ 2024, 128.

éhezés, a betegségek és az állandó piszok, de így a tudata, az embersége, az erkölce fölött még van hatalma.

Azt is érzi, hogy a felelősség nem terhelheti egyedül ezt az egy katonát. Ott a „többi”, a rengeteg, akiken ezeket a bűnöket esetleg soha nem kérik számon. De rámutat Polcz Alaine arra is, hogy még csak nem is egyedülálló az, amit a magyar nőkkel tettek az orosz katonák: „A magyar katonák sem viselkedhettek sokkal tisztességesebben az orosz falvakban.”²⁶

Bemutatja azt is, hogy olykor már-már szinte baráti viszonyban voltak a katonákkal. Az egyik kedvenc „viccükről” többször is ír; amikor lőnek rájuk ugyan, de nem az a cél, hogy eltaláljanak bárkit, ellenkezőleg; a cél az, hogy megmutassák ügyességüket, azok, akikre lőnek pedig a bátorságukat: „(...) mondták, hogy főbe lőnek. Az első golyó a falat találta mellettem, megfordultam, és szembenevettem velük. Már mikor a falhoz állítottak, éreztem, hogy nem igaz, az bizonyos hang, ami belül szól, mondta, hogy nem igaz. Amikor az első golyó a falat érte, biztosan tudtam már a fejemmel, az eszemmel is. Nem lehet, hogy a fal előtt három méterrel egy orosz katona eltévesztette volna a célt – géppisztollyal. Annyira meglepődtek, amikor megfordultam és nevettem, hogy azonnal leengedték a fegyvert. Odajöttek, ütögették a hátamat, és hahotáztak: bravó, bravó! Tetszett nekik. Hogy mi? Az ő viccük, az én bátorságom, az én ráérzésem, vagy az egész komédia?”²⁷ Kegyetlen vicc ez, persze, ahogyan csak bizarr, groteszk módon kedves az is, ahogyan az oroszok megajándékozzák időnként a fronton szorult civileket – a saját tárgyaikkal: „Sokszor állítottak be ragyogva, ezt vagy azt hozták nekünk ajándékba. Aztán kiderült, hogy valamelyik szomszédtól lopták. Néha mi vittük át a szomszédba a holminkat menteni, onnan ellopták; és gyanútlanul ajándékoztak meg vele minket. No hát azért mi sem voltunk angyalok, hozzányúltunk az övékéhez, nem haragudtak érte. Általában a háborúban volt valami tulajdonközösség. Meglehet, humoros, hogy ezt a szót használom, de találó.”²⁸

Vád, düh van a műben, például Isten felé; amikor először viszik el az orosz katonák az elbeszélőt megerőszakolni, a szelíd, istenfélő, mélyen vallásos Mamika megtagadja hitét. „Amikor először elvittek – később tudtam meg –, Mami sírva és kiabálva megtagadta és megátkozta az Istent. Attól a naptól kezdve nem volt többet vallásos. Sokkal később vettem észre, hogy soha nem megy templomba. Hogy imádkozott-e még valaha, vagy sem, azt nem tudom.”²⁹

²⁶ POLCZ 2024, 102.

²⁷ Uo. 111.

²⁸ Uo. 129.

²⁹ Uo. 107.

A legtöbb indulat azonban azokban az esetekben tör felszínre, amikor az elbeszélő olyanokkal találja szemben magát, akik segíthetnének, nem is csupán rajta, de bárki más szenvedőn. Ilyen alkalom például, amikor a hajtott, erőltetett menetben Mami nem tud már tovább menni: „Majd vad harag fogott el az oroszokkal szemben. Az a harag és düh, amit ritkán érzek az életben: ilyenkor olyan elszántság fog el, hogy semmitől a világon nem félek.”³⁰

Egyszer, amikor már a fronton, a pincében bujkál nyolcvan másik menekülttel, bement oda egy orosz katona, és megerőszakolta Polcz Elaine-t, mindenki előtt anélkül, hogy bárki megakadályozta volna ebben. „Magyarul pedig a többieknek könyörögtem: itt a kommandatúra a közelben, menjen át valaki, és szóljon! Kérjen segítséget! Vagy küldjenek át egy gyermeket, hiszen tudják, hogy a gyermekeket nem bántják az oroszok. – De nem, nem mozdult senki. Nyolcvan ember hallgatta tétlenül a könyörgésemet. Mutattam, hogy befogom a géppisztoly csövét, a tenyeremet teszem rá, hogy ne tudjon lőni a katona. Félték, hallgattak, és túrték, hogy előttük és a gyermekek előtt megerőszakoljanak.”³¹ A kiszolgáltatottnál is kiszolgáltatottabb helyzet ez; amikor azok, akik közösséget vállalhatnának vele, akik megvédhetnék, akik segíthetnének, mégsem teszik. „Ezt vajon hogy számolják el önmagukkal?”³² – teszi fel a kérdést Polcz Elaine. Súlyos pontja a műnek, leírja, hogy ahogyan félelemből itt sem védtek meg, úgy félelemből nem fogadták be korábban, amikor a parókiáról menekült, sehová („A félelem győz le mindent, és nem a szeretet?”³³ – teszi fel a kérdést), de ugyanakkor maga is felvállalja ezt a felelősséget: „És én hogy tudom elszámolni, ha nem segíték, mert félek – és hányszor nem segíték...”³⁴ – írja.

A dühön, kétségbeesésen és a csalódottságon kívül még egy más módon is kifejezi az elbeszélő, hogy valakit, ha nem is felelősségre akar vonni, de mindenképpen jelezni szeretné, nem feddhetetlen. Amikor már a lebombázott Budapesten van, Polcz Elaine felkeresi a nunciust, ahogyan azt az erdészlakban képviselőinek megfogadta, hogy megteszi. A nunciushoz (akinek fogalma sincs arról, hogy voltak a nunciatúrának elhurcolt képviselői) három napon belül el kell hagynia az országot, és amiatt panaszkodik, hogy rázni fogja őt a kocsi, és nem lesz elég a misebor, amit magával vihet. Mikor Polcz Elaine elmeséli neki, mi történt velük az erdészlakban és a fronton, a nuncius „(...) azt válaszolta: »Mindnyájan Isten kezében vagyunk, bízzál leányom, imádkozni fogok értük« – és ezzel csókra nyújtotta pásztorgyűrűs kezét.”³⁵

³⁰ POLCZ 2024, 94.

³¹ Uo. 123.

³² Uo. 123.

³³ Uo. 124.

³⁴ Uo. 123.

³⁵ Uo. 155.

Látva, hogy ez az idejét viszonylagos kényelemben töltő, gazdag egyházi hogyan reagál (vagy éppen nem reagál) a szörnyűségekre, melyeket felebarátai átélni kényszerültek, az elbeszélőt előnti az undor: „Döbenten néztem rá, és kavarni kezdett a gyomrom. Mit tud ez az ember másokról? Mit tud a háborúról? Annyit már én is tudtam a katolicizmusból, hogy egy hétre való misebor egy üvegben elfér. (Ha nem akar túl sokat kortyolni.) Megfogtam és megráztam csókra nyújtott kezét: »Imádkozni fogok, Atyám, hogy ne rázza túlságosan az autó és elég legyen a misebor.«”³⁶ Ez a keserű humor, a gúny egyébként szintén visszatérő eszköze az elbeszélőnek; mind a jelenkori, mind a múltbeli alakja gyakran nyúl ehhez a védekező mechanizmushoz, amikor az józanság, az ész csődöt mond.

Láthatjuk tehát, hogy az *Asszony a fronton* hogyan csatlakozik a második világháborút tárgyaló diszkurzív térhez, láthattuk az eszközöket, melyekkel ábrázolta a vele történeteket, valamint megvizsgáltuk azt is, mik is voltak ezek a történések, és kik voltak a személyek, akikkel együtt átélte ezeket. Polcz Elaine azonban e művével továbblép azon, hogy csupán becsatlakozzon a vészkorszak szörnyűségeiről tanúságot tevő művek sorába. Önéletírásában a tanúságtétel mellett vallomást is tesz. Arról, hogy mit jelentett nőnek lenni a második világháború – nem csak mint esemény, hanem mint kor – alatt. Arról vall, hogy milyen volt fiatal asszonynak lenni egy egyoldalú, szeretetlen házasságban, megélni a kiszolgáltatottságot, a megaláztatást, majd a testi erőszakot, megtörést, hogy hogyan lehetett ezt mégis túlélni, majd megpróbálni együttélni a traumájával egy olyan diktatórikus rendszerben, amely kategorikusan tiltotta a történéseknek említését is.

Polcz Elaine-t, mint tizenkilenc éves ifjú feleséget, az 1940-es években, a mű elején a friss háziasszony szerepében láthatjuk. Hogy az esküvője előtt hogyan élt, milyen volt a családi élete, arról nem tudunk meg túl sokat. Ha az apa későbbi viselkedéséből következtethetünk, akkor arra kell gondolnunk, nem lehetett felhőtlen és stabil az otthona, bármennyire is úgy tűnik, elsősorban cselédjük, Erzsi későbbi nosztalgizálásából („Soha, sehol nem volt nekem olyan jó, mint maguknál. De akkor nem tudtam.”³⁷) Az apa, akitől hagyományosan elvárnánk a család támogatója, védelmezője szerepét, amikor a családja eltűnik Kolozsvárról, csupán vidáman átsétál egyik szeretőjéhez, és amíg a háború végével együtt vissza nem érkeznek „előző” családjának tagjai, úgy tűnik, eszébe se jutottak.

³⁶ POLCZ 2024, 155-156.

³⁷ Uo. 185.

Férje már az esküvői szertartás alatt megalázó helyzetbe hozza: „János unottan kiteszi az egyik lábát (a püspök is észrevette, nagyon szégyelltem). Vége. Vártam, hogy egy szava vagy mozdulata lesz felém, de nem, máshová nézett. Ettől valahogy belülről elfáradtam, nem is emlékszem, hogy hazafelé szóltunk egymáshoz, vagy sem(...)”³⁸ Ez a fajta bánásmód, melyben János, a férje egyáltalán nem vesz tudomást feleségéről gyakorivá válik kapcsolatukban, különösen, miután Polcz Elaine rájön, hogy gonorrhéa. Bár kiderül, hogy a férjétől kapta el, aki megcsalta őt már a nászutukon, János mégis őt vádolja, és Polcz Elaine innentől kezdve gyakran ezzel magyarázza azt a hidegséget, mellyel férje áll hozzá. „Hajnalfelé Mindszentpusztán az erdőszelvényben a földön vetettek ágyat, egy közös matracon feküdtünk Jánossal. Nem szólt hozzám. Mindenki jó éjszakát kívánt, ő nem. Nem ölelt meg, nem is ért hozzám, elhúzódott, hátat fordított. Azt kellett hinnem, hogy valamiért haragszik. De miért? Ügyetlen voltam a lovakkal? Azért a „fertőzésért” – gondoltam. Megutált, hogy nemi bajom volt? Semmi más okot nem tudtam felfedezni. Mert hiszen, amiről itt soha nem írok, szerelemmel, figyelemmel és gyöngédséggel vettem körül. A gondolatát is igyekeztem eltalálni. Beszélgetni akkor már hetek óta nem beszélgetett velem.”³⁹ Abban sem lehetett azonban sok öröme, amíg még beszélgetett vele János, hiszen nagyon sok példát találunk arra, hogyan szégyeníti meg őt szavakkal férje: a könyvvásáron például, ahol a fiatalasszony végre jókedvű egy kicsit, így szól hozzá, „hüvösen és gúnyosan”: „Igazítsa meg a kalapját, olyan mint egy bohóc!”⁴⁰ Az elhanyagolás, bántalmazás egyre nagyobb módokon is megmutatkozik, mint például amikor egy ismerőssel együtt mennek vadászni, és a két férfi Polcz Elaine-t otthagyja egy malom mellett – azonban nem mennek vissza érte. „Megfordultam, és láttam, hogy a malmot elhagyva távolodnak az úton. (...) Azt mondta Matyi gróf: kiáltottunk, de nem hallotta, biztos a zúgástól, János nem akarta, hogy Magához menjünk... (Mit nem akart? Miért nem akarta? A húszméteres utat sajnálta megtenni? Vagy a velem való törődést? Mit képzelt, mit fogok csinálni? Keresem őket? Vagy az ismeretlen, sötétedő erdőn át megpróbálok hazamenni? Nem tettem szóvá, minek, úgysem fog válaszolni.)”⁴¹ De megrendítő pillanat az is, amikor János telefonál, és ismerősök előtt, a telefonban „az”-ként hivatkozik feleségére.⁴²

Az utolsó, végső megaláztatás a mű végén érkezik Jánostól, amikor az elbeszélő lázas beteg, és egy ismerős asszony elárulja neki, hogy férje valóban megcsalta őt a nászutuk alatt, és tőle kapta el Polcz Elaine a gonorrhéát.

³⁸ Polcz 2024, 8.

³⁹ Uo. 69.

⁴⁰ Uo. 21.

⁴¹ Uo. 50-51.

⁴² Uo. 41.

Mindezekre ma már természetesen bátran használjuk a kifejezést: érzelmi és verbális abúzus. Abúzus, tehát bántalmazás, és ez a bántalmazás is mély sebeket ejtett Polcz Alaine-en. Ez a fiatal – még tulajdonképpen kamaszlány – ezeket a lelki sebeket legalább annyira fájdalmasnak éli meg, mint a nemi erőszakot a fronton. Annál is inkább, mert azt ismeretlenek követték el rajta, ezeket a sebeket azonban a férj okozta, akinek fogadalma, és felesége vágyai szerint szeretni és vigyázni kellett volna őt. Ezekkel a sebekkel érkezik tehát meg Polcz Alaine egy új, minden korábbinál kiszolgáltatottabb helyzetbe: a frontra, nőként, ráadásul immár az addigi – kétes – támasza is eltűnt mellőle, hiszen Jánost elhurcolták az oroszok.

A történelmi helyzetet, amelyet ez a háborús front jelentett, az orosz, német, román katonák váltakozását gyakran csak az elbeszélői jelenből tudja értelmezni, amikor átélte az eseményeket gyakran még nem tudta, milyen hatalommal áll szemben – az első erőszakig. A nemi erőszakok brutális mennyisége, a férfiak ereje eredményezheti azt is, hogy a nők eltörrik a gerince, erről többször is ír Polcz Alaine („Hajnal felé értettem meg a gerinctörést. A következőt csinálják: az ember két lábát a válla fölé hajtják, és térdelésből fekszenek bele. Ha valaki ezt túl erősen teszi, elroppan a nő gerince. Nem, mert akarják, hanem a fékevesztett erőszak miatt.”⁴³) Séllei Nóra mutat rá arra, hogy bár a műben fizikai értelemben beszélünk a gerinctörésről, van a kifejezésnek elvont értelmezése is.⁴⁴ A nő „gerincét megtörik” vagyis szépen lassan hozzászokik az erőszakhoz, olyannyira, hogy ez válik a normává – és a megdöbbenő az lesz, amikor valaki kedvesebben közelít hozzá. „Elég gyöngéd és kedves volt. Ez kínosabban érintett, mint amikor alku nélkül megerőszakoltak.”⁴⁵ – írja például, amikor egy orosz katona egy éjszaka nem az erőszak céljával közelített hozzá. De eltorzul más is az erőszak normává válása miatt: Polcz Alaine, hogy Mamikának segítsen, kétségbeesésében önként megy az orosz katonához cserébe matracért, tejért, vagy fél disznóért (melyet aztán, megkönnyebbülésére, mégsem kapott meg). „Mentem a folyosón, szembejött az a szakácsnő, aki a kórházban is szakácsnő volt, most itt főzött. Nézett rám, a kórház „üdvöskéjére”. Lefeküdtem, pedig nem vertek, nem ütöttek – látszott a szakácsnő pillantásán, mit gondol. Kurva vagyok. Tulajdonképpen a szó szoros értelmében az voltam. Kurva az, aki lefekszik pénzért vagy valamilyen juttatásért. Kurva, aki tudatosan a testével szerez meg valamit. Tejet vagy matracot.”⁴⁶

⁴³ POLCZ 2024., 108.

⁴⁴ SÉLLEI 2015, 117-118.

⁴⁵ POLCZ 2024, 109.

⁴⁶uo., 133.

Ezek a folyamatos bántalmazások, erőszakok persze meghozzák az eredményüket: az a fiatal asszony, aki az erdészlakban még kiabált az orosz katonákkal anélkül, hogy realizálódott volna benne, hogy neki most félnie, rettegnie kéne, az a mű második felére megtanulja a kegyetlen igazságot: „És megtanultam, hogy férfival szembe nem szállhatok, gyöngébb vagyok, védekezni nem lehet, ütni nem lehet, mert erősebben ütnek, elszaladni nem lehet, mert utolérnek.”⁴⁷

Érdekes, hogy Kolozsváron, nagybetegen, a háború után ismét szembeszáll két férfival is. A pap, akit beküldenek hozzá a kórházban, megpróbálja kihasználni tehetetlenségét: „(...) megsimogatta a vállamat, és éreztem, hogy hogy becsúsztatja a kezét a nyakamhoz és megérinti, mintegy simogatva, majd megy lefelé a mellem irányába. Pontosan éreztem, hogy ez a mozdulat a férfi mozdulata. Azon a címen, hogy beteget lát el, tulajdonképpen kiéli elfojtott vágyait. Kevés erőm volt, de felültem és kijelentettem: egyedül szeretnék maradni, nem kívánom magamhoz venni az Úrvacsorát, legyen szíves, hagyjon magamra. – Erre ő tovább beszélt, és átölelt, hogy lefektessen. Rászóltam: ha azonnal nem megy ki, csöngetek, és a nővérrel kivezettettem.”⁴⁸ A kezelőorvosa beleegyezése nélkül végzett el rajta röntgen-mélybesugárzást, egy kezelést, mely meddőséget okoz. Polcz Alaine megtagadta a besugárzást, hiába gyözködtte őt az orvos.⁴⁹ A mű keretes szerkesztése itt is megmutatkozik: abban is látszik ez, hogy az első és utolsó fejezet a front előtt és a front után viszonylagos békében, Kolozsvárt játszódnak, de ez a két incidens is ráerősít. Az erdészlakban, a front rettenetes tapasztalatai előtt szembeszállt az elbeszélő az orosz katonákkal, mert a békeidő civilizált társadalmában nem tapasztalt fizikai erőszakot válaszként. A fronton megtapasztalta ezt, ráadásul provokáció nélkül érte őt a nemi erőszak. Most, visszatérve a civilizált világba, már megvan a tapasztalata az erőszakról, mégis szembeszáll; két olyan ügyben, ami nőiességében bántja: a saját teste feletti rendelkezésben, és az anyasághoz való esélyében – holott mindkettőt elveszítette már a háborús nemi erőszak következtében. Így ezek a szembeszegülések inkább mutatják meg azt, hogy tudata felett viszont sikerült megőriznie a kontrollt mindvégig.

Hogy hogyan lehetett képes arra Polcz Alaine, hogy ezen a traumán át mégis megőrizze az emberségét, arra több, szövegszinten is megjelenő példát találunk. Az egyik legszembeszökőbb ezek közül az az, hogy nagyon sokszor összpontosít másokra. Arra már kitértünk, hogy amikor nála gyengébb, védtelenebb került veszélyhelyzetbe – legtöbbször Mamika – akkor mindig össze tud szedni Polcz Alaine elég erőt, akaratot, bátorságot ahhoz,

⁴⁷ Uo. 124.

⁴⁸ Uo. 177.

⁴⁹ Uo. 179.

hogy segítsen rajta. De már a front előtt, a férjével együtt töltött szakaszban is, ahol tőle csak bántást, csak megalázást, csak sebeket kapott, talál magának egy helyet, ahol megbecsülik: „Soha senki egy mozdulattal, egy szóval nem bántott meg. A száz, majd százötven férfi között akkor már egyedül voltam nő, és mindig csak szeretetet és tiszteletet kaptam.”⁵⁰ Az itt kapott elismeréssel képes ellenpontosítani férje bánásmódját. Amikor pedig már a fronton súlyos bántalmazásnak és erőszaknak vetették őt alá, általában visszatért az a gondolat, hogy mindennél jobban fájt, hogy elvitték tőle Jánost, illetve hogy nem csak ő szenved, hanem az egész országban mindenki másnak is ez a sorsa: „Egy másik téli reggel viszont engem korbácsoltak meg. Hogy mi volt az oka, már nem tudom pontosan. Nincs is kedvem kibogozni, valahogy összekuszálódott az egész (mint annyi más). De levetkőztettek derékig, körbeállt pár katona, és az egyik ütött, szabályos ütemben, korbáccsal... (Nem fájt különösebben, vagy az is lehet, hogy fájt, de valami dac volt bennem, vagy valami más is, amiről eddig nem szóltam. Az egész iszonyatot mindvégig azért tudtam elviselni, mert mindennél nagyobb iszonyat volt az, hogy elvitték Jánost, és az, ahogy elvitték. Ez töltött be, meg az, hogy láttam a falu pusztulását, és hogy mi történik a nőkkel, gyermekekkel és a férfiakkal; és persze abban a tudatban éltem, hogy az egész országban ez és így történik.)”⁵¹

Fontos mellékszereplői a történetnek az állatok, akik néma társként követik Polcz Alaine-t, és akiből gyakran merít erőt. A mű első felében egy Nyunyuka nevű macska a kísérője: „Egyszer Nyunyuka is bement a jugoszláv pap naponta megtartott miséjére. Nem akarták megzavarni a liturgiát, nem kergették ki, ő meg szépen letelepedett a kereszt lábához. Ez lett aztán a kedvenc helye. Az öreg pap bevette a szívemet azzal, hogy mosolyogva nézte, és azt mondta, a mise idején kívül nyugodtan alhat ott.”⁵²

A fronton, a parókián már csak kutyák a kísérői, majd mire a pincébe kerül, már csak Filike, egy kis dakszli marad vele. Ezzel a kiskutyával nagyon szoros lesz a kapcsolata: „Okos volt, jó volt. Filike, Filike... ha visszagondolok erre a zsemleszínű kicsi kutyára, még most is elszomorodom, és minden dakszli szemében keresem a Filike pillantását.”⁵³ Ez a kutya szaladt, menekült vele, ha kellett, melegítette őt és Mamikát éjszakánként, mígnem végül a pince lakói felfedezik Filikét, és ezért Filike elkerült Polcz Alaine-től. „Elszakadtam Filikétől. Ő biztonságban volt, de én úgy éreztem, hogy most már itt a teljes magány. A háború alatt többet

⁵⁰ POLCZ 2024, 54.

⁵¹ Uo. 128-129.

⁵² Uo. 73.

⁵³ Uo. 112.

már nem sírtam. Évekig nem tudtam sírni ezután.” – jól megmutatja ez az idézet, milyen nagyon kapaszkodott ennek a kutyának a jelenlétébe mindvégig.

Ismétlődő motívum a nevetés. „A kislány, Marianne úgy menekült meg, hogy habzani kezdett a szája és kifordult a szeme. Őt otthagyták, de a nagymamáját elvitték. Azt mondta reggel a nagymama büszkén: én fegyelmeztet vagyok. Ezen nevettünk.”⁵⁴ – írja. „Ővele olyan durván bántak, sebes lett a combja is. Ahogy toltam a meztelen fenekét – beszorult az ablakba – , még nevettünk is. Nem tudom, hogy miért nevettünk, de nevetni kellett.”⁵⁵ Persze, ez a nevetés, ez a keserű humor hasonlóképpen segít távol tartani a traumát, a sérülést, mint például a testérzékelés megszűnése.

⁵⁴ POLCZ 2024, 110.

⁵⁵ Uo. 107.

E dolgozat elején ugyanaz a pár sor szerepel, mint ami az *Asszony a fronton* megadott mottója is: „A háború nem könnyű./ A házasság sem./ Megpróbálom elmondani Neked, hogyan volt,/ mert egyszer már el kell mondanom.”⁵⁶A mű valóban erről szól, ami itt áll: egy nehéz háborúról, egy nehéz házasságról, az ezek okozta sebekről, traumákról. Arról, hogy egy ilyen hosszú időre némaságba kényszerített közösségnek – a háborús nemi erőszak áldozatainak – a történetét valakinek el *kellett* mondania. Így Polcz Elaine felvállalja ezzel művével, hogy megtöri a hallgatást, melyet a 20. század diktatúrai kényszerítettek a témára, elmondja a saját történetét, és ezáltal elmondja sok ezer másik nőét is. Megnyitja az utat mások előtt is, hiszen megteremti a szükséges alapot: megalkotja az irodalmi nyelvet, melyen lehetségessé válik a kommunikáció e borzalomról. De felvállal e művében Polcz Elaine egy másik szerepet is; vallomást is ír egy sokkal „hétköznapiabb” traumáról; egy személyesebb traumáról; bántalmazó házasságáról. Vannak elemzők, akik szerint Polcz Elaine e művével feldolgozta a traumát, mely oly sokakat érintett. Véleményem szerint azonban ez a mű csupán a munka kezdete: el lett mondva, hogyan volt, mert el kellett mondani.

⁵⁶ POLCZ 2024, 5.

Irodalomjegyzék

LEUJENE, Philippe, *Az önéletrajzi paktum*, ford. VARGA Róbert = *Önéletírás, élettörténet, napló – Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003.

PETŐ, Andrea: *Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945*. In: BESSEL, Richard – SCHUMANN, Dirk (eds): *Life After Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe During the 1940s and 1950s*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

POLCZ Alaine, *Asszony a fronton*, Bp. Jelenkor, 2024.

PÓCSIK Anett, *A világtörténelem és a személyes szféra összefonódása – Az elhallgatott történet: a háború és a házasság egy nő szemével*, Szkhonion 2008/1, 61-71.

SÉLLEI Nóra, *A női test mint áldozat – Polcz Alaine: Asszony a fronton*, Korall 2015/59, 108-132.

VASVÁRI, Louise O: *A töredezett (kulturális) test írása Polcz Alaine Asszony a fronton című művében*. (Ford.: Horváth Györgyi.) Hungarian Cultural Studies (3.) 2010, 1–16.

Z. VARGA Zoltán, *Önéletírás és fikció között: történelmi történetek*, L'Harmattan Kiadó, Bp. 2019.